

Massiharitlaskonnast ja haritlas- poliitikast 1970.–1980. aastatel Eestis

Väino Sirk

Ajal, mil NLKP püüdis rakendada võimalikult palju haritlasi oma eesmärkide teenistusse, kui julgeolek arendas oma võrgustikku õppe- ja teadusasutustes, jõudsid intelligentsi esindajad ühiskonna kõigisse struktuuridesse. Peaaegu igas töökollektiivis, igas külas ja isegi suuremas perekonnas elas või töötas, kontakteerus lähikondlastega mõne kõrgkooli lõpetanu. Haritlaskonna vahetu mõju rahva elus tugevnes, mis oli meediavabaduseta, väga piiratud ja tugevasti kontrollitud seltsieluga Nõukogude ühiskonnas eriti oluline.

1. Massiharitlaskond

“Massiharitlaskond” ei ole levinud mõiste. Seda ei anna Eesti Entsüklopeedia, selline liitsõna puudub ka seletussõnaraamatus, kus esineb küll “massiinimene” ja “massiühiskond”.¹ Et aga aastakümneid on räägitud massilisest kesk- ja isegi kõrgharidusest, siis peaks haridussüsteemi tegevuse tulemuseks olema massiharitlaskond. Et nõukogude kirjandusest me sellist terminit ei leia (või peaaegu ei leia), sellel olid kindlad ideoloogilised ja teoreetilised põhjused.

Lääne kirjanduses on sageli kasutusel mõiste “intellektuaal”, Nõukogude Liidus pruugiti meelsasti sõna “spetsialist” tähistamaks kõrg- ja keskeriharidusega inimesi.² Läänelik termin võimendas, nõukogulik pisendas haritlase kohta ühiskonnas. Ühtlasi viitab see terminite “massiharitlane” ja “massiharitlaskond” kahemõttelisusele. Kui

kõneleme massiühiskonnast, tekivad kõigepealt assotsiatsioonid massikultuuri ja massikommunikatsiooni negatiivsete külgedega, võõrandumisega ning massiinimesega kui sellise ühiskonna produktiga.

Moderniseerimine muutis ka haritlase töö kaubaks. Sellega seoses haritlane küll vabanes, muutus sõltumatumaks magnaatidest, metseenidest, demokraatlikus ühiskonnas võimumeestestki. Kuid võites on ta ka midagi kaotanud. Ning kui arvestada, et 20. sajandil on haritlaskond plahvatuslikult laienenud, võiks piltlikult öelda, et osa reaharitlasi müüb vaimset laiatarbekaupa.

Ent ühegi maa, kaasa arvatud totalitaarne NSV Liit, haritlaskonnas ei puudunud vaimne eliit – intellektuaalid. Ning sotsioloogilises plaanis kuuluvad haritlaskonda ikkagi nii akadeemik, tippmuusik kui ka kõmuajakirjanik. Ja kui haritlaskond ühel Euroopa maal mõnekümne aasta jooksul arvuliselt kümne- või kahekümnekordistub, on ilmselt alust kõnelda selle ühiskonnakihi niivõrd olulistest funktsionaalsetest ja kvalitatiivsetest muutustest, et see võiks kajastuda ka terminis.

Järgnevas käsitletakse “massiühiskonda” kui *terminus technicus*’t, tähistamaks haritlaste terviklikku kogumit niisugusena, nagu 1970.–1980. aastate Nõukogude Eesti tegelikkus selle kujundas. Massiharitlaskond siinses tõlgenduses ei loo massiühiskonda, pigem toimib viimast kujundavate tegurite vastu. Eriti tõhusalt siis, kui tal avaneb võimalus väljendada ühiskonda erutavaid ja edasiviivaid ideid.

1934. aasta rahvaloenduse andmetel elas

¹ Eesti kirjakeele seletussõnaraamat. III kd. 2. vihik. Tallinn, 1993, lk. 365–366.

² M. N. Rutkevič. Intelligencija v razvitom socialističeskom obsčestve. Moskva, 1977, lk. 35.

Eestis 7437 kõrgharidusega inimest. Kümme aastat hiljem, vahetult Eesti taasokupatsioonide järel, 1944. aasta sügisel oli kodumaale jäänud hinnanguliselt paar tuhat kõrgharitatlast.³ 1989. aasta rahvaloenduse kohaselt oli kõrgharitatlast Eestis 142 286.⁴ 19-kordne haritlaste arvu kasv 55 aasta jooksul oli teaduse ja tehnika kiire arengu ning nende massilise rakendamise tulemus. 20. sajandi industriaalühiskonnas. Maailma mastaabis ei olnud see erakordne nähtus. Erakordne on pigem kõrgharitatlaskonna kahe- kuni kolmekordne vähenemine aastail 1940–1944, mille põhjustasid totalitaarsete suurriikide hirmuteod ja sõda.

Aastal 1934 tuli Eestis üks kõrgharitalane 128 inimese kohta (vanuses 10 aastat ja enam). Tööstuses töötas 1939. aastal 45 800 inimest ja Insenerikojas oli 730 liiget (sh. 224 ehitusinseneri ja 72 arhitekti). Agronoomide kojas oli 227 inimest (1937. aastal), talusid loendati 1939. aastal aga ligi 140 000. Kõrgharidusega talupidajaid oli 1934. aastal vaid 127.⁵ Selline pilt iseloomustab 20. sajandi esimese poole keskmiselt arenenud Ida-Euroopa riiki. Loomulikult ei võinud Eesti sellise olukorraga leppida. 1930. aastatel alustati hariduse jõulist reformimist, asutati oma tehnikaülikool ja hakati kutseharidust ümber kujundama.

Stalini surma järel intelligentsi olukord mõnevõrra stabiliseerus. Eestis oli kujundatud uus kõrgharidussüsteem (kuus kõrgkooli) ja intelligentsi read hakkasid kiiresti täienema. Küllaltki olulist osa mängis siin forsseeritult arendatud kaug- ja õhtune õpe ning haritlaste sissevõetamine Venemaalt, Ukrainast, Valgevenest ja teistest impeeriumi osadest. Sõjajärgsete rahvaloenduste kohaselt tuli 1959. aastal Eestis üks kõrgharitalane 40, 1970. aastal 21, 1979. aastal 13 ja 1989. aastal 9 inimese kohta (vanuses üle 10 aasta).

Haritlaskonna tormiline kvantitatiivne kasv andis Nõukogude juhtkonnale ja teoreetikutele peamurdmist. Teooria, mille järgi in-

telligents lähemal ajal lahustub töölisklassis, ja vastupidine äärmuslik vaatekoht, et toimub kõigi klasside ümberkujunemine haritlasteks, tõrjuti tagasi.⁶ Tänapäeval ei peeta sajaprotendilist keskharidustki põhimõtteliselt võimalikuks, saati siis üldist kõrgharidust. Kui üldise haridusnivoo ühtlane alammäär on veel kuidagi mõeldav, siis ülemmäär igatahes mitte. Intellektuaalne maastik on ja jääb püramiidide väljaks.

Millal võiks siis kõnelda Eesti haritlaskonna jõudmisest massiharitlaskonna staadiumi? Juhtimisteadus väidab, et juhitavate optimaalne arv ühe juhi kohta on 5–10 inimest. Kõrgharitatlast juhina käsitledes võiks öelda, et Eesti ühiskond lähenes sellisele optimaalsele seisundile 1970. aastate lõpul – 1980. aastate algul. Selline mõttekäik on tinglik, sest loomulikult ei püüdnudki kõik haritlased esineda mingite juhtidena ei ühiskondlikus elus ega oma töökojal. Tööga hõivatud inimeste hulgas tuli Eestis 1959. aastal üks kõrgharitalane 28 töötaja, 1970. aastal 14 töötaja, 1979. aastal 9 ja 1989. aastal 7 töötaja kohta. Tegemist ei olnud ka haritlaste massilise sihikindla õonestustööga. Sellega tegeles 1970. aastatel ja 1980. aastate esimesel poolelgi väga väike osa haritlaskonnast. Plaanikindlaks režiimivastaseks võitluseks puudus haritlaskonnal ühtsus ja organiseeritus. Kuid haritlaskond omas informatsiooni, mis oli laialdasem sellest läbi kurnatust ja sõelutust, mida võim rahvale lubas.

Haritlaskond saab oluliselt mõjutada massinähtusi, nagu avalik arvamus, meelsus, mood jne. Kui haritlasi on väga palju, saavad nad teha seda ka olukorras, kus massimeedia on režiimi tugeva kontrolli all, kus puudub sõna- ja koosolekute vabadus. Ilmselt saab režiim jälgida haritlasi üsna hõlpsalt, kui neid on üks 100 või 50 inimese kohta. Kui aga üks haritalane on 10 inimese kohta, töökohtadel veel 7–8 kohta, seovad otsekontaktid haritlasi kogu rahvaga ja haritlaste käitumise eeskuju on massil alati

³ J. Helemäe, E. Saar, R. Võõrmann. Kas haridusse tasus investeerida? Hariduse selekteerivast ja stratifitseerivast rollist kahe põlvkonna kogemuste alusel. Tallinn, 2000, lk. 193.

⁴ Eesti rahvastik rahvaloenduse andmetel I. Eesti Statistikaamet. Tallinn, 1995, lk. 176–177.

⁵ T. Karjahärm ja V. Sirk. Vaim ja võim. Eesti haritlaskond 1917–1940. Tallinn, 2001, lk. 186, 192.

⁶ R. Blum, P. Kenkmann, Ü. Matjus. Klassid, klassisuhted, kaasaeg. Tallinn, 1981, lk. 235.

silmade ees. Massiharitlaskonna faasis eraldab kõrgkooli lõpetanu end vähem akadeemilise taustata inimestest. 1989. aastal töötas tööliskohal 5,5% Eesti kõrgharidusega spetsialistidest, paljud neist eelistasid nii toimida vabal tahtel. Ja üldsus suhtus sellesse mõistvalt (või ükskõikseltselt), mis pool sajandit varem olnuks kujuteldamatu. Sest paljud haritlased tegid lihtsat kehalist tööd suurema palga pärast.

1970. aastate lõpuks kujunes Eestis olukord, kus tegelikult kõigil inimestel oli kontakt kõrgharitlastega, isegi põllul, karjalaudas ja maakoolis, vabrikust või linnakoolist rääkimata. Haritlaskond hõlmas kogu elu. Nagu kunagi kolmas seisus tungis koos rahasuhtega vana ühiskonna kõigisse struktuuridesse, nii tungis haritus Nõukogude ühiskonna rakkudesse. Võimul tuli sellega leppida.

Lisaks kõrgharitlastele oli Eestis 1989. aastal 22 644 lõpetamata kõrgharidusega ja 238 092 keskeriharidusega inimest. Kõrgharitlased koos lõpetamata kõrghariduse ja keskerihariduse saanutega moodustasid 30,3% elanikkonnast. Nii lihtsama kui komplitseerituma vaimse tööga tegelejad (arveametnikust akadeemikuni) kuulusid NSV Liidus teenistujate kategooriasse. Selles kihis ületas kõrg- ja keskeriharidusega inimeste arv poole juba 1970. aastaks. Nõukogude hariduspoliitika läbi kümnendite ulatuvaks jooneks oli püüd hoida kõrgkooli miljööst eemal noored, keda nende sotsiaalse päritolu tõttu ei usaldatud. Spetsialistide arvu püüti kasvatada kaug- ja õhtuse õppe kaudu, mis teenis sama eesmärki. Ometi ei suudetud kõrgkoolimentaliteeti õppeasutuste nelja seina vahel hoida. Partei- ja riigiorganid said impeeriumi viimastel kümnenditel värsket verd paratamatult ülikoolidest ja instituutidest, kuhu oli kogunenud noorema generatsiooni võimekam osa. Valik tuli teha hariduse ja ühiskondliku aktiivsuse järgi, mis ei kujutanud enam endast vastandeid. Valdav osa kõrgkooli pürgivaid noori astus komsomoli juba kooliõpilasena, üliõpilasest kuulus sellesse organisatsiooni 1980. aastate keskel enam kui üheksa kümnendikku.⁷

2. Intelligents, partei, nomenklatuur

Nõukogude impeeriumi juhtivaks jõuks loeti töölisklassi, kuid see oli puhas populism, mida tõsiselt ei võetud. Tööliste rahutusi muidugi kardeti. Nikita Hruštšov surus neid mõnikord ka veriselt maha, Leonid Brežnev püüdis selleski osas äärmustest hoiduda. Palgapoliitika soosis selgelt tööliskonda: 1965.–1976. aastani tõusis riigiaparaadi teenistujate palk 25%, tööstuse insener-tehnilise personali palk 39%, sovhoosi põllumajandusspetsialistide palk 32%, tööstustööliste töötasu kergitati aga 65 ja ehitustöölistel koguni 71%.⁸

Tegelikult oli ühiskonnas kaks aktiivselt toimivat suurjõudu: NLKP oma miljonitesse ulatuva liikmeskonnaga ning väga kontrastse seesmise hierarhiaga ja oma enamuses alatasustatud haritlaskond. Partei kõrgkihil õnnestus vallata ühiskonna materiaalset toodangut hõlpsamini kui vaimset rikkust, mida produtsseeris intelligents. Viimast ei olnud võimalik lõputult maha suruda ja piirata, sest suurriik ei saanud eksisteerida ilma uute teadmiste ja oskuste pideva juurdevooluta. Iseasi on, et Nõukogude riik ei suutnud haritlaskonna võimeid efektiivselt kasutada. Suuruselt olid ainupartei ja intelligents võrreldavad. Näiteks kuulus EKP-sse 1979. aastal 92 691 kommunisti, samal ajal elas rahvaloenduse järgi Eestis 92 630 kõrgharitlast. Viimastest kuulus 23 312 parteisse.⁹ Eesti kõrgharitlastest kuulus 1959. aastal parteisse 13,6%, 1970. aastal 24,8% ja 1979. aastal 25,1%. Nii ei tahtnud partei vahetu kontrolli alla võetud intelligentsi osakaal 1970. aastatel enam märkimisväärselt kasvada. Seegi kinnitab, et sulaaegne intelligentsi hõlvamise poliitika ei toiminud enam endise efektiivsusega.

Märkimisväärse osa parteisse kuuluvatest haritlastest hõlmas nomenklatuur, s. o. isikud, kelle ametisemääramise kinnitasid parteiorganid. Reeglina määrati nomenklatuursetele kohtadele parteilasi. Parteid iseloomustas organiseeritus (“raudne distsipliin”), samas

⁷ M. Titma, P. Kenkmann. Meie üliõpilased. Tallinn, 1988, lk. 82–83.

⁸ J. F. Hough and M. Fainsod. How the Soviet Union Is Governed. Harvard University Press, 1979, lk. 266.

⁹ Kommunistižeskaja partija Ėstonii v cifrax 1920–1980. Sbornik statističeskix dannyx. Tallinn, 1983, lk. 180.

liikmete väga erinev meelsus ja intellektuaalne tase. Tavalises, mitteametlikus suhtlemises nii töö kui ka eraelus ei muutunud tühipaljas parteisse kuulumine inimesele enamasti takistuseks. Ka nomenklatuur oli mitmekihiline, mille madalamate kihtide esindajaid, näiteks rajoonikomitee poolt määratud koolidirektoreid või haiglate peaarste pidasid haritlased enesetaolisteks, eneste hulka kuuluvaiks. Nomenklatuuri kõrgemad astmed viisid juba parteiladvikusse, mis tavaliselt seisis haritlastest kaugel ja kõrgel.

USA-s töötanud vene teadlane A. Nekritš kujutab nomenklatuuri püramiidina, samuti valitseva klassina, räägib nomenklatuuri autoritaarsusest, võimutäiusest, mis tema järgi algas juba Hruštšovi ajal. See kehtib ehk nomenklatuuri ülakorruste, poliitbüroo, kõrgema majandusbürokraatia ja armeejuhtide kohta. Nekritš lisab, et nomenklatuur ületas arvuliselt parteiaparaadi.¹⁰ Nomenklatuuri madalama taseme puhul võib vaevalt rääkida erilisest võimust või väga suurtest hüvedest. Näiteks Viljandi rajooni nomenklatuuri kuulus 1975. aastal partei-, nõukogude ja majanduskaader, samuti kultuuri- ja tervishoiuasutuste, koolide jt. asutuste juhid. Nad täitsid kokku üle 500 ametikoha.¹¹ Samal ajal kuulus EKP Tallinna Mererajooni Komitee nomenklatuuri 383 töötajat.¹²

Nii ei saa intelligentsi ja nomenklatuuri vahele tõmmata selget eraldusjoont, mistõttu neid on raske mehhaaniliselt vastandada. A. Nekritši järgi kuulus 1980. aastatel NSV Liidu eliiti 3,5–4 miljonit inimest (koos pereliikmetega). Eesti eliidi üldarvuks peaks sellisel juhul olema umbes 20 000. Aga ikkagi jääb küsimus, millest alates ei olnud kõrgharidusega inimene nomenklatuursel redelil enam intelligentsi kui sotsiaalse kihi esindaja, vaid kuulus võimu

omavasse või sellele lähedal seisvasse kõrgkihti. Ehk võib vahetegiaks võtta nomenklatuuri kinnitava organi? Rajoonikomitees kinnitatakse kuulus veel üldjuhul intelligentsi hulka, EKP KK büroos kinnitatakse aga enamasti mitte. Kõnelemata neist, keda pani kohale NLKP KK.

Siiski ei peaks haritlase kohta ja tähenduse üle otsustama vaid nomenklatuuri astmest lähtudes. Vene autorid on rõhutanud, et intelligents kujutas endast ohtu bürokraatliku režiimi stabiilsusele, seda enam, et tema tähtsus ideoloogilise võitluse ja teaduslik-tehnilise progressi tingimustes kasvas. “Seda probleemi võis nomenklatuur lahendada vaid integreerides haritlaskonda endasse.”¹³ A. Obolonski kirjutab: “Vaatomata sellele, et uus võim [s.o. nõukogude võim – V. S.] ise oli teatud mõttes intelligentsi ühe osa sünnitis, oli konflikt selle võimu ja intelligentsi põhimassi vahelistes suhetes immanentselt olemas. Varieerus vaid nimetatud konflikti teravuse ja avalikkuse aste.”¹⁴

Intelligentsi rahulolematus on mahukas probleem, mis eri viisil hõlmas haritlaste kõiki kihistusi. Sellised vormid nagu rahulolematus vähe pakkuva või oma erialale mitte vastava tööga ning rahulolematus palga ja olmega iseloomustasid just intelligentsi põhimassi. See avaldub näiteks ka küsitluses, millele 1987. või järgmisel aastal vastas 227 tootmistehnilist spetsialisti (neist 156 kõrge- ja 71 keskeriharidusega).¹⁵ Selgus, et 156 kõrgharitlastest ei töötanud oma erialale vastavalt 54 (34,6%). Vaid 44 kõrgharitlast (28,2%) leidis, et nad saavad ametikohal täielikult rakendada oma loominguviise. Oma töö tulemustega oli rahul vaid 40 kõrgharitlast (26%), eitavalt vastasid 93 (60,4%), ülejäänud ei avaldanud oma arvamust. Vaid 100 kõrgharitlast (64,1%) leidis, et nende tööks on kõrgharidus vajalik. Vastumeelsust väl-

¹⁰ A. M. Nekritš. Zolotoj vek nomenklatury. – Sovetskoe obščestvo: vozniknovenie, razvitie, istoričeskij final. Tom 2. Apogej i krax stalinizma. Pod obščej redakciej J. N. Afanas'eva. Rossijskij gosudarstvennyj gumanitarnyj universitet, 1997, lk. 423.

¹¹ V. Udam. Kaader partei rajoonikomitee tähelepanu keskmes. – Eesti Kommunist 1975, nr. 2, lk. 61.

¹² Ü. Nõmm. Süsteemikindel töö ideoloogiakaadriga. – Eesti Kommunist 1975, nr. 11, lk. 50.

¹³ Otečestvennaja istorija. Pod redakciej professora R. V. Degtarevoj i professora S. N. Poltoraka. Moskva, 2004, lk. 330.

¹⁴ A. V. Obolonskij. Čelovek i vlast'. Perekreški Rossijskoj istorii. Moskva, 2002, lk. 314.

¹⁵ ERA, f. R-10, nim. 8, s. 1075 (1988), l. 42–53.

jendati pidevate kõrvaliste ülesannete andmise puhul, ilmselt peeti silmas ka nn. ühiskondlikku tööd. Rohkem kui töötingimused ja isegi palk tekitasid haritlastes rahulolematust olme- ja kultuuriprobleemid. Pettunud oldi elamispinaga varustamises, mis puudutas just nn. noori spetsialiste. Vaatamata rusevale olukorrale ei kavatsenud enamik töökohta vahetada. Sellest võib järeldada, et ankeedivastustes avaldunud pilt töö- ja elutingimustest oli tüüpiline, ning aitab mõista, miks ka tootmistehniline intelligents lülitus nii arvukalt 1980. aastate lõpul ühiskonna uuenduspüüdlustesse.

Vene autorid väidavad, et “intelligentsi tipmised ešelonid” said privileegide osaliseks, kuid ühtlasi allutati nad karmile kontrollile. Intellektuaalne elu bürokratiseerus ja sel olid negatiivsed tagajärjed.¹⁶ Samal ajal ilmnes Brežnevi ajal tendents, et nomenklatuur saavutas suurema iseseisvuse ja enesekindla stabiilsuse. Järeldub, et akadeemiline kõrgkiht, kes oli pääsenud võimu tippude lähedusse, siiski ei kuulunud viimaste hulka.

Väiksemate rahvusvabariikide puhul võib kõnelda kompradoorsest vaimsest eliidist, kuhu kuulusid näiteks tippteadlased, kes olid teadlikud oma tegevuse hukatuslikest tagajärgedest, kuid teenisid siiski toemeeli Moskva võimustruktuure, aidates kaasa sünnimaa loodusrikkuste arulagedale ekspluateerimisele ja selle etnilis-kultuurilise terviklikkuse lõhestamisele.

3. Eliit tõmbub endasse

1964. aasta sügisel paleepöördega võimu- le tulnud L. Brežnevi peasuund oli stabiilsus, kõigepealt kindlustunde andmine kõrgemale nomenklatuurile, parteitöötajatele, keda Hruštšovi võimu all teostatud, samuti kavandatud ümberkorraldused olid viinud häireseisukorda. Vähenes rõhu asetamine ühele “imerohule” Hruštšovi stiilis. Püsiseisundit peeti

nüüd sagedastest reformidest tõhusamaks. Nomenklatuurile oli see meeltemööda. Brežnevi tulekuga avanenud võimaluse oma positsioonide kindlustamiseks kasutas valitsev kiht kiiresti ära.¹⁷ Kujunes suhteliselt ühtne ja püsiv totalitaarne eliit, kes suutis oma võimu hoida ligi kakskümmend aastat. Uue võimu esimesed kohanemise ja kindlustumise aastad tundusid haritlastele, eriti loomingulistele töötajatele mõnevõrra vabamad. Kuid vähemalt samavõrra tekitas ohutunnet uue režiimi tsentraliseerimisstrateegia, mis ilmnis juba õige pea. Kaotati rahvamajandusnõukogud ja asutati liidulis-vabariiklikud tööstusministeeriumid (1965).

Hakati kõnelema, et statistika arvandmed ja aruanded ei anna kõigile küsimustele vastuseid. Vähe on uuritud inimest. Teda on tarvis mitmekülgsemalt mõista nii töö- kui ka vabal ajal. Paotati ust sotsioloogiale, rehabiliteeriti tõrjutud olekus psühholoogiat, koostati sotsiaalse arengu plaane. 1966. aastal alustas tööd TRÜ psühholoogia kaugõppeosakond, 1968. aastal loodi ka päevane osakond.¹⁸ Andekate ühiskonnateadusest huvitatud noorte vaimseks keskuseks ülikoolis kujunes sotsioloogia-laboratoorium, värskendavaid tuuli oli tunda nii teaduses kui ka kogu kultuuris. Ent peagi selgus, et võimalus saada ühiskonnast, tema funktsioneerimisest, juhtimisest ja inimeste vajadustest objektiivne pilt häiris endiselt NLKP juhtkonda. Kõrgnomenklatuur ei soovinud lasta end portreerida, koos sellega pidurdati järsult kogu ühiskonna moodsat teaduslikku vaatlust. Sotsioloogialabor suleti, selle võimekal juhil Ülo Vooglaiul tuli ülikoolist lahkuda. Ent Brežnevi ajastule iseloomulikult ei lõpetatud sotsioloogilist uurimist tervikuna.

Tuntuks said tol ajal majandusteadlased Leonid Kantorovitš, V. Nomozilov jt., kes kõnelesid majanduse iseregulatsiooni, kasumi, rentaablu, töötajate materiaalse huvitatuse ja toodete müügiedukuse tähtsusest. 1960. aastate alguseni oli NSV Liidu kõrghariduspoliitika olnud selgeks prioriteediks tehnikainsti-

¹⁶ Otečestvennaja istorija. Pod redakciej professora R. V. Degtjarevoj i professora S. N. Poltoraka. Moskva, 2004, lk. 330.

¹⁷ W. C. Langsam, Otis C. Mitchell. The World Since 1919. Eight Edition. New York – London, 1971, lk. 494.

¹⁸ Tartu Ülikooli ajalugu, III kd. 1918–1982. Koost. K. Siilivask ja H. Palamets. Tallinn, 1982, lk. 251.

tuutide eelisarendamine, seejärel aga hakati senisest suuremat rõhku panema ka ökonomistide ettevalmistamisele. Aastail 1965–1970 katsetatigi mõningaid uuendusi, kuid seejärel elavnemine vaibus. Ettevõtete isejuhtimise tärkanud eosed enamasti lämmatati.

Reformipoliitika oli intelligentsi põhimasile vastuvõetav, sest uuendusi oodati. Kõrgemas juhtkonnas aga saavutasid konservatiivsed jõud ülekaalu. Igipüsisvat rahu ihkav eliit pidurdas majandusuuendusi, kammitse noorte ühiskonnateadlaste püüdlusi (kuigi näiteks lõssenkismi tauniti ametlikult). Püüti vaigistada ühiskondlikke protsesse tervikuna. Seda sümboliseeris 1960. aastate teisest poolest käibele lastud “teooria”, mille kohaselt Nõukogude kodanikud oma eluajal uut maailma näha ei saa – nn. arenenud sotsialism pidi kujunema pikaks ajalooperioodiks ja üleminek kommunismile nihkuma ebamäärasesse tulevikku. NLKP valitseva seisundi puutumatust rõhutas 1977. aastal vastu võetud konstitutsioon eriti selgelt. Sellises olukorras pidid reformid nurjuma. Nn. sulast alates oli intelligentsis toimuv mittesuunatud vaimne liikumine pidevalt märgatav ja see jätkus 1970.–1980. aastatel. NLKP intelligentsipoliitika peasihte oli nüüd liikumise kontrolli all hoidmine, selle kontrollimatuks ülekasvamise tõkestamine.

Võimu häiris kõige enam see, et haritlaskonna enamik näis olevat muutusteks valmis, sh. paljud neistki, kes kuulusid parteisse ning pidid igapäevase tegevusega režiimi püsimist kindlustama. 1980. aastate lõpu sündmused näitasid, et vabanemisliikumisega ühines isegi tuntav osa nomenklatuurstest intelligentsist.

Asi oli selles, et haritlaskond ei samasta end üldreeglina ühegi režiimiga. Intelligentsi elujõu allikaks on tema mitmekülgne, loov ja fantaasiaküllane töö. Seetõttu on haritlaskond sõltumatum omandi- ja võimusuhetest

kui nomenklatuur, eriti selle tipposa. Loomulikult on siis intelligendi jaoks ka vähem konventsioone ja tabuteemasid. See kõik tagab intelligentsi iginooruslikkuse ja annab talle otse loodusjõu väe.

Intelligents oli infovälja valitseja, ehkki see väli ise jäi – eriti reaharitlaste jaoks – tugevasti piiratuks. Intelligentsi püramiidja kogumi kõrgepalgaline tipp oli võimuga (kõrgnomenklatuuriga) hoopis teist laadi suhetes. Võimulähedase intelligentsi kõrgkihile avanes laiem juurdepääs informatsioonile. Aga otsekui raskusjõu toimel imbus teavet paratamatult ka allapoole.

Mida enam püramiidja intelligentsi alus laienes, seda sagedamini jõudsid kõrgemalt tulevad käsud täitjateni haritlaste kaudu, viimaste vahendusel. Näiteks oli 1970. aastal tööstustevõtete direktoritest kõrgharidus vähem kui pooltel (45,7%), 1980. aastal aga 71,9%-l.¹⁹ Vahemehed partei- ja riigiorganite ning maarahva vahel olid kolhoosiesimehed, kelle oskusest ja julgusest tegutseda arukalt, sageli absurdseid kaskes ignoreerides, sõltus palju. 1949. aastal oli 3012 kolhoosiesimehest vaid ühel kõrgharidus, keskharidus 197-l, ülejäänud olid algharidusega.²⁰ 1989. aastaks oli 185 kolhoosiesimehest 143-l kõrg- ja 34-l keskeriharidus.²¹ Kasvas ka kõrgharidusega agronoomide, zootehnikute, mehhanisaatorite jt. kiht. Riiklike ja ametiühingute kultuuriasutuste süsteemis töötas 1971. aastal 116, 1980. aastal 173, 1985. aastal aga 321 kõrgharitatlast.²² On küberneetika põhitõde, et käsud (nagu igasugune informatsioon) moonduvad edasiandmisel. Käsundajate ja eluviivate hulkade vahele kiilus massistuv intelligents. Juhtkonda või selle lähikonda pääses üha enam asjatundlikke inimesi mitmesuguselt elualadelt. Arenenud Läänes põhines juba sellal sotsiaalne elitaarsus peaaegu täielikult elitaarsel haridusel. Märke samast tendentsist

¹⁹ Statističeskie materialy k Očētnomu dokladu CK KPĖ XVII s´ezdu Kommunističeskoj partii Ėstonii. Tallinn, 1976, lk. 9. Statističeskie materialy k Očētnomu dokladu CK KPĖ XVIII s´ezdu Kommunističeskoj partii Ėstonii. Tallinn, 1981, lk. 6.

²⁰ I. Volkov. Dejatel´nost´ KP Ėstonii po sozdaniju i vospitaniju kadrov sel´skogo hozjajstva (1945–1948 gody). – Tõid NLKP ajaloo alalt V. Tõrtu, 1967, lk. 148.

²¹ Eesti NSV rahvamajandus 1988. aastal. Statistika aastaraamat. Tallinn, 1989, lk. 178.

²² Statistilised materjalid EKP Keskkomitee aruande juurde Eestimaa Kommunistliku Partei XIX kongressile. Tallinn, 1986, lk. 40.

võis leida ka NSV Liidust, kuigi vähe. See oli ülemaailmse tendentsi kajastus. Ka USA kõrgemates võimuringkondades loovutasid “puhtad poliitikud” kohti noortele hästi ettevalmistatud teadlastele.²³ Sama suundumuse äraspidise väljendusena löödi aga NLKP KK poliitbüroost üksteise järel välja vabamalt mõtlemaid ja reformimeelseid tegelasi (Gennadi Voronov jt.).

Võimuladvikus süvenes korruptsioon ja sugulaste-sõprade protežeerimine. Aleksandr Nekritši järgi hakkas aja kuludes kõrgnomenklatuur iseennast taastootma, jagunes üksteist toetavateks või vaenavateks gruppideks.²⁴ Nomenklatuur kui tervik täiendas samas oma koosseisu kõrgkoolis statsionaarselt õppinud, seega akadeemilist õhkkonda lähemalt tunda saanud haritlastega. 1970.–1980. aastate nomenklatuuris domineerisid tehnilise, sõjalise või põllumajandusliku haridusega inimesed. Iseloomulikult Nõukogude süsteemile puudusid kõrgnomenklatuuris peaaegu täielikult juristid. Igatahes oli selles ringkonnas kõrgharidus prestiižne, üsna levinud oli juhtivate tegelaste haridusnäitajate meelevaldne kergitamine, s. t. võltsimine.²⁵

4. Ideoloogiatöö paradoksid

Ideoloogiatöös tuli paratamatult kasutada reaintelligentsi, nagu seda tehti kasvava intensiivsusega juba sula-aastatel. Nii pidid tuhanded haritlased, sõltumata sellest, milline oli nende isiklik arvamus, sisendama rahvale, et “arenenud sotsialism” ja üheparteisüsteem on kõigist kitsaskohtadest hoolimata parim, et NSV Liit on igavene. Sageli omandas ülalt tulnud sõnum haritlaste suus mõneti teise varjundi, ent seegi oli nüüd raskesti tõkestatav massinähtus.

Brežnevi aja algul tundus, et režiim ei taotlegi enam eriti, et inimesed usuksid ametlikku ideoloogiat. Ehk oli üheks põhjuseks seegi, et töötajate haridustase tõusis ja propagandistile vaatas üha sagedamini vastu kesk- ja kõrgharidusega kuulajaskond. Philip Boobbyer arvab, et nüüd peeti oluliseks lihtsalt seda, et inimesed näiksid uskuvat ja aktsepteerivat, mida neile räägiti. Ennekõike nõuti, et inimesed väljendaksid end ideoloogiliselt õigesti. Haritlase elu jagunes avalikuks ja erasfääriks. Erinevust eraviisilises ja avalikus eneseväljenduses nimetatakse käitumise kakskeelsuseks (*behavioural bilingualism*).²⁶ See puudutas eeskätt haritlasi, sest töölisel üldiselt ei pidanud avalikkuses esinema, v. a. töölisaristokraatia.

Kõrgharitlane ei olnud enam silmapaistev tähis, vaid igal sammul kohatav reanimene. Ometi NLKP raskused intelligentsipoliitika kujundamisel suurenesid. Tõhusaid vahendeid massiintelligentsi hõivamiseks ei leitud. Hruštšovi pehme allutamise taktika, mille silmapaistvaid jooni oli haritlaste kasvav sundimine nn. ühiskondlikule tööle ja ideoloogilisele agitatsioonile, oli end ammendamata.²⁷ Nagu väidab P. Boobbyer, ei lootnud kõrgjuhtkond enam, et inimesed propagandat tõeliselt uskuma hakkaksid. Lepiti ka rituaalide täitmisega.

Olukorras, kus intelligents oli muutunud üheks suuremaks sotsiaalseks rühmaks, mõneti hõlmamatuks, tegi parteiladvik panuse juhtidele ja haritud nomenklatuurile kui kitsamale grupile. 1980. aastate esimesel poolel õppis rohkem kui kolmandik töökollektiivide tippjuhtidest partei-, majandus- ja ideoloogiaaktiivi koolides, mis tegutsesid partei- ja rajoonikomiteede juures. Kuulajaist oli kuni 70% kõrgharidusega.²⁸ Tavalise poliitdressesuuri kõrval olid nüüd õppeaineteks ka peda-

²³ V. B. Mironov. Vek obrazovaija. Moskva, 1990, lk. 100.

²⁴ A. M. Nekrič. Zolotoj vek nomenklatury, lk. 424.

²⁵ A. M. Nekrič. Zolotoj vek nomenklatury, lk. 424.

²⁶ P. Boobbyer. Truthtelling, Conscience and Dissent in Late Soviet Russia: Evidence from Oral Histories. – European History. Quarterly, vol. 30, nr. 4, okt. 2000, lk. 553.

²⁷ Nn. sula-aastate haritlaspoliitika kohta vt. V. Sirk. Edasi, selg ees! Stalini-järgsete aastate haritlaspoliitika kahest tahust. – Tuna 2004, nr. 4, lk. 48–65.

²⁸ K. Väino. Suurendada juhtide osa rahvahulkade ideelis-poliitilisel kasvatamisel. – Eesti Kommunist 1984, nr. 11, lk. 33.

googika, sotsiaalpsühholoogia ja sotsioloogia alused. EKP KK nõudis, et parteikomiteed juurutaksid iga nomenklatuurse töötaja iseiseisvate õpingute arvestuse ja kontrolli süsteemi. Selline autoriteetne jõud pidi andma ideoloogiatööle uut väge.

1974. aastal võttis NLKP KK vastu otsuse "Tööst ideoloogiakaadri valikul ja kasvata-misel Valgevenemaa parteiorganisatsioonis", milles nõuti, et parteikomiteede ja riigiorga-nite juhtiv kaader võtaks osa propagandistide, lektorite ja poliitinformaatorite seminaridest ning töörahva laiade hulkade informeerimisest. Sisuliselt tähendas see sammu nomenklatuuri toomisel intelligentsi ette. Aga seda kartsid paljud tippjuhid juba ammu enne 1980. aastate lõppu. Ehkki võimuesindajad olid õpetaja rollis, nõudis avalik ülesastumine haritud ja julgemate kuulajate ees nüüd enam mõttepingutust kui poliititöö varasematel kümnenditel. Nii osutus nomenklatuuri "rahupõlv" ikkagi suhteliseks.

1970. aastate lõpust alates korraldati üleva-bariigilisi poliitpäevi, mis toimusid traditsiooniliselt iga kuu teisel kolmapäeval. Kuulajaskon-da hinnati 400 000-le.²⁹ Pompoosne ettevõtmine otsekui sümboliseeris ühiskonna selgemat lõhenemist kuulajateks ja rääkijateks: ühel pool töötajad (töölised, spetsialistid, osaliselt madalama astme nomenklatuur), teisel pool kesk- ja kõrgnomenklatuur, parteibürokraatia ja propagandistid. 20. sajandi viimase veerandi Euroopas kujutas niisugune üritus endast poliitilise kommunikatsiooni karikatuuri. Vastavalt sellele, kuidas jutud majandusedust ja helgest tulevikust kaotasid veenvust, rõhutati tugevamini patriootilist ja internatsionaalset kasvatamist ning impeeriumi rahvaste tugevnevat ühtsust. Suhtumine internatsionalismi probleemidesse oli K. Vaino järgi kollektiivi juhi ja kommunisti parteilisuse näitaja.³⁰ Kõigilt juhtidelt, samuti spetsialistidelt oodati kindlat vastulööki igasugustele rahvuslikkuse avaldustele. Ideoloogiline töö otsekui lõhestus: ühelt

poolt pandi rohkem rõhku majandusõppele, teiselt poolt muutus järjest tähtsamaks kehtiva korra kindlustamise suund. Ühest küljest otsekui kinnitati uuenduste, reformide vajadust, teisest küljest konserveeriti olemasolevat. Rahva suhtumine juhtidesse oli ambivalentne. Vabariigi kõrgem poliitiline juhtkond oli rahvast kaugel. Üldiselt puudus selle esindajail autoriteet ja neid peeti võorasteks. Majandite ja ettevõtete juhtidesse ning kohaliku võimu esindajatesse suhtuti erinevalt, kuid paljudest neist peeti lugu. Ometi tõdeti, et "meie avalik arvamus vaatab viltu nendele, kes ütlevad, et nad tahavad olla juhid".³¹ Selline mõtteviis näitas olukorra ebaloomulikkust kahest aspektist. Esiteks peeti ülespoole rühkijaid (eriti parteipoliitilises ja ideoloogiasfääris) moraalityteks karjeristideks. Teiseks oli üldteada, et juhtidele ei anta õieti võimalustki efektiivselt ja targalt juhtida. Et juhi initsiatiiv viib ta vastuollu seaduste ja instruksioonidega ja toob reeglina kaasa karistuse.³²

Vabariigi võimueliidile tähendas uus ajajärk pigem senistegi iseotsustamise võimaluste piiramist. Arengustiimuliteta hakkab aga eliit roiskuma. Oma ridade täiendamisel tuli nüüd paratamatult pöörata tähelepanu ka teaduslikule ettevalmistusele ja võimetele, sest noorema põlve tegelastel ei saanud enam olla anneksiooni ja sõja-aastate teeneid (Arvo Sirendi, Toomas Sõmera, Viljar Veskiväli, Jaak Allik, Jaak Kaarma, Vello Lind, Ilmar Moss, Indrek Toome, Jaak Saarniit jt.). Intelligentsi pääs juhtimisele lähemale avarus, ehkki teened riigi ja partei ees jäid deklaratiivsel tasandil määravateks.

Tootmise organiseerimisel peeti vajalikuks suurendada teaduse, eriti majandusteaduse rolli, tuua otse tööstusse hulgaliselt teadlasi. Sellised suundumused ohustasid võimueliidi arvukaid esindajaid, keda tavaliselt iseloomustati kui "partei- ja riigitegelasi". Neil oli sageli partei- või sõjaväeline haridus ning piiratud, vananenud teadmised ei võimaldanud kaas-

²⁹ K. Vaino. Suurendada juhtide osa rahvahulkade..., lk. 35.

³⁰ K. Vaino. Suurendada juhtide osa rahvahulkade..., lk. 37.

³¹ J. Ginter. Juhtide valimine. On see imelihtne? – Põllumajandus 1989, nr. 6, lk. 20.

³² H. Roots, M. Võõrmann. Eesti NSV juhtiva kaadri arengusuundi. Tallinn, 1987, lk. 26–27.

aja protsessides orienteeruda. Loomulikult ei taandunud nad vastupanuta ja pidasid just ideoloogiatööd oma kindlaks kantsiks. NLKP programm, mis võeti vastu XXII kongressil 1961. aastal, pidas ideoloogiatöö peaülesandeks kasvatada töötajates esiteks kõrget ideelisust ja ustavust kommunismile, teiseks kommunistlikku suhtumist töösse ja ühiskondlikku majandusse. Proletaarse internatsionalismi ja sotsialistliku patriotismi arendamisest räägiti vaoshoitult, sõjakaid väljendeid kasutamata, samas laiahaardeliselt, isegi globaalselt.³³ L. Brežnevi stagnatsiooni saabudes hakati süvendama just ideoloogiatöö viimati nimetatud tahku. Oma ettekandes XXIV kongressile (1971) peatus Brežnev kommunistlikul töösse suhtumisel lühidalt, hoopis detailsemalt aga vajadusel kasvatada uhkust oma kodumaa, rahva saavutuste, Nõukogude maa mineviku üle. Samuti rõhutas peasekretär kaitsetahete kasvatamist.³⁴ Ideoloogiatöös asetus rõhk üha enam nõukogude korra kindlustamisele: sotsialismi eeliste selgitamisele, patriotismi õhutamisele. Kuid kodanikutunde arendamine ei ole pelgalt teadmuslik õpetamine, vaid hõlmab ka emotsioonide ja väärtuste kasvatamist.³⁵ Aga just seda oli kõige keerulisem propagandistitööd tegevale haritlasele, kooliõpetajale või õppejõule ette kirjutada ja selle täitmist kontrollida. Impeeriumi tsementeerimiseks tõsteti esile õpetus nõukogude rahvast kui uuest, kõrgemast inimeste ühtekuuluvuse vormist (1970. aastate lõpus kasvas see uueks venestuslaineaks).

5. Juhtimisteadus koputab uksele

Lööksõnaks sai juhtimise viimine subjektiivselt tasemelt teaduslikule alusele, kõneldi

kogu töö teaduslikust organiseerimisest, kaasa arvatud isegi parteitöö. See oli ülemaailmse tendentsi Kremli jõudnud kajastus. Juhtimisteaduse järele oli praktiline, üha kasvav vajadus. Tehnika areng, töö spetsialiseerumine, töötajate haridustaseme, informeerituse ja eneseteadvuse kasvamine – kõik kõneles sellest, et juhtijatel on tegemist sotsiaalselt arenevate inimestega. Viimased on suurema tööpotentsiaaliga, kuid ühtlasi kujutavad endast ka palju keerukamat juhtimisobjekti.³⁶ NLKP XXIV kongress nõudis, et kaader peab täiuslikult valdama tänapäevaseid juhtimismeetodeid, olema kompetentne, asjatundlik, suutma ühendada poliitilist ja majanduslikku juhtimist. Võimuladik nõudis nüüd üsna kategooriliselt majandusjuhtidelt ja poliitjuhtajatelt oskusi, mida paljud vanemad juhtivtöötajad ka kõrgeimas eeloni ei omanud. 1960. aastate lõpuks oli Eesti tööstusministeeriumide aparaadis enamikul juhtidel ja spetsialistidel juba kõrgem või keskeriharidus. Rohkem kui 76% ettevõtete direktoritest omas samuti kõrg- või keskeriharidust.³⁷ Kergetööstuse ettevõtete direktoritest oli 40% tehnikumiharidus, pealegi oli ametis veel palju praktikut. Juhtkond käis agaralt kvalifikatsiooni tõstmise kursustel ja 1973. aastal õppis 16% direktoritest töö kõrvalt kõrgkoolis.³⁸ Direktoritel ja nende asetäitjatel nappis teadmisi just juhtimisteooriate ning juhtimispsühholoogia vallas, samuti kodu- ning välismaiste tootmisalaste teadussaavutuste tundmises. Enamik juhte soovis ka ise saada koolitust majandusteaduse alal. Olukorras, kus palju kõneldi juhtimise teaduslikkusest, ei pidanuks olema keskeriharidus ettevõtte juhile või tema asetäitjale enam piisav.

Seati eesmärgiks jõuda kutseliste tootmisjuhtide väljakoolitamiseni. 1970. aastate algul

³³ Nõukogude Liidu Kommunistliku Partei programm (vastu võetud NLKP XXII kongressi poolt). Tallinn, 1968, lk. 104–108.

³⁴ NLKP XXIV kongressi materjalid. Tallinn, 1971, lk. 94–95.

³⁵ T. Puolimatka. Democracy and Education: the Critical Citizen as an Educational Aim. Suomalainen Tiedeakatemia. Helsinki, 1995, lk. 17.

³⁶ T. I. Zaslavskaja. Societal 'naja transformacija rossijskogo obsčestva. Dejatel 'nostno-strukturnaja koncepcija. Moskva, 2003, lk. 59.

³⁷ B. Levin. Teenistuja ministeeriumi aparaadis. – Nõukogude Kool 1971, nr. 4, lk. 36.

³⁸ J. Mesipuu. Majanduskaadri kvalifikatsiooni tõstmise teedest. – Eesti Kommunist 1973, nr. 9, lk. 62.

oli suuremates keskustes juba pandud alus vastavale koolisüsteemile. 1973. aastal ilmus määrus, mis kohustas kõiki tööstus-, ehitus-, põllumajandus- jm. ettevõtteid regulaarselt korraldama juhtivate töötajate ja spetsialistide atesteerimist. Esimene atesteerimine Eestis toimus aastatel 1973–1974.³⁹ Tänu juhtimisteadlastele ja mõnedele valitsustegelastele (kergetööstusminister Jüri Kraft 1977–1990 jt.) juurdus arusaam, et juht peab olema eelkõige pädev, mitte kõigepealt ustav ja käsutäitlik. Olukorras, kus partei määras tegelikult juhtivad töötajad, alustati siiski juhtide otsimist asjatundlikkuse ning juhiomaduste alusel. Üks tee tõusta oli teha parteilist karjääri, teine asi oli leida tootmisest välja kasvanud sündinud juhid, on meenutanud Jüri Kraft.⁴⁰ 1977. aastal anti Moskvast määrus majandusjuhtide ja spetsialistide kvalifikatsiooni tõstmise täiustamise kohta. Seostati atesteerimine ja kvalifikatsiooni tõstmine, mis aitas Eesti kergetööstuse, toiduainetetööstuse ning liha- ja piimatööstuse ministeeriumi süsteemis välja selgitada asjatundlikke, pragmaatilisi juhte ning nende teadmisi tõsta. Just nende ministeeriumide valdkondades levisid spetsialistide ja juhtide uuelaadse hindamise ja arendamise ideed. Eestis oli aga palju ettevõtteid, mis allusid otseliinis Moskvale ja sealt määrati ka nende juhtiv personal.

Teadlased panid ette, et tööstuste kaadrioriakondadesse tuleks tööle võtta kõrgharidusega psühholooge, sotsiolooge ja juriste. Neist peaks kujunema ettevõtte inimeguriga tegelev tuumik.⁴¹ Kaadrivalikut oli aga alati peetud parteiorganisatsiooni ülesandeks. Asja olemus seisnes kaadritöö, kus seni oli üli-tähtsat osa etendanud puhtpoliitiline mõõde, teaduspõhisemaks muutmises, et valik ja edutamise toimuks eelkõige teadusliku analüüsi põhjal. NLKP ei saanud niisuguseid ettepanekuid avasüli vastu võtta, aga ta ei saanud

neid ka sõnaselgelt tagasi lükata. Juhtide ja spetsialistide täienduskoolitus liikus tasapisi edasi, omandas ideid ja meetodeid välismaalt, tunnetades ühtlasi partei kahtlustavat pilku ja tõrjudes vanameelsete administraatorite vastutöötamist. Juhtiva majanduskaadri haridustaseme tõstmine oli siiski ametlik poliitika. Seega toimus pidev positsioonide loovutamine nooremajanduskaadri kõrgharilastele. TRÜ, TPI ja EPA vaimus ajas juuri majanduse juhtimise sfääris. Samas ähvardas oht, et tippjuhid, eriti vanemast põlvkonnast, ei mõista enam aste või paar allpool asuvaid juhte, kes olid saanud koolitust ja täienduskoolitust moodsates teooriates.

Kuigi reforme ei suudetud üldjuhul lõpule viia, töid nad ometi kaasa muutusi. Ettevõtete isemajandamisele üleviimise katsed aktualiseerisid juhtimise problemaatikat. Uued majandustingimused näitasid, et ettevõttel on tulus omada juhtkonnas kõrgharilasi, isegi tehnikateadlasi.⁴² Selline mõttesuund oli Brežnevi režiimi kindlustamise aastail esindatud keskajakirjanduseski. 21. veebruaril 1965 kirjutas Aleksei Rumjantsev Pravdas: "Parteile nõuab kõigilt oma liikmetelt kõigis juhtimise lülides alt kuni üles kompetentsust, tõeliselt teaduslikku lähenemist kõigi elu poolt tõstatatud küsimuste lahendamisele. Mitte juhtimise õigus iseenesest, mitte ametikoht ei anna õigust ellu vahele segada, õiguse selleks annab kompetentsus nendes või teistes tunnetuse ja praktika sfäärides."⁴³ Rumjantsev taunis ainuisikulist "juhti", kes pidas end ülemarbitreri inimegevuse kõigis valdkondades, eeskätt vaimse töö valdkonnas. Sõnum oli, et juhtida saab vaid seda eluala, mida ise põhjalikult tunnend, milles oled autoriteet, ning juhtimine peab olema kollektiivne. See oli Hruštšovi-järgsete aastate lõöksõna. Kui aga Rumjantsev kõneles kirjan-dusest kui üldinimliku humaansuse säilitajast, sai ta KGB kõrgete ülemuste kriitika osaliseks,

³⁹ J. Leiman, J. Rodionova. Majandusjuhtide ja spetsialistide kvalifikatsiooni kontrollimine ning tõstmine. – Eesti Kommunist 1979, nr. 3, lk. 30.

⁴⁰ J. Kraft. Ministri roll kaadri kasvatamisel. – Jäljed. Meenutusi täiskasvanuhariduse lähiajaloost Eestis. Koost. T. Märja. Tallinn, 2000, lk. 197.

⁴¹ R. Üksvärav. Tehasevalitsus ja tsehhpersonal. – Eesti Kommunist 1973, nr. 5, lk. 66.

⁴² A. Rannes. Vajadus teaduslik-tehnilise kaadri järele kasvab. – Eesti Kommunist 1966, nr. 10, lk. 24.

⁴³ Tsiteeritud Sirbis ja Vasaras 26. veebruaril 1965, nr. 9 ilmunud artiklist "Parteile ja haritlaskond".

kelle meelest ta püüdis kõrvale suruda teesi kirjanduse parteilisusest. Inimlikule mõttele ei antud ka 1965. aastal kuigi palju eluõigust.⁴⁴

Poliitilis-administratiivne aparaat ei suutnud siiski kõiki ühiskondlikke protsesse kontrollida. Defitsiidimajandus andis suure mõjuvõimu ressursside tegelikele valdajatele, mistõttu majandusprotsessid kippusid keskvõimu mõjusfäärist väljuma. Veelgi enam väljusid kontrolli alt sotsiaalsed protsessid.⁴⁵ Rumjantsev vabastati Pravda peatoimetaja kohalt, nimetati 1966 akadeemikuks ja oli 1967–1971 NSV Liidu Teaduste Akadeemia asepresident. Nomenklatuuri üldise eneseteadvuse tõusu taustal edendasid keskastme juhid teatavat omaalgatust. Püüti arendada omavahelist suhtlemist ka väljaspool ametlikke (parteilisi, riiklikke) struktuure. 1970. aastatel asutati mitmel pool direktorite klubisid. Neis said kokku juhid, kelle ettevõtted allusid erinevatele ametkondadele, ühel või teisel määral sai neis vahetada vabamaid mõtteid, ilmutada eestimeelsustki. Üks selliseid oli Saaremaa klubi “Osilia”.⁴⁶ Tartu intellektuaalide ja kunstiiimeste 1962. aastal alguse saanud mitteformaalne diskussiooniklubi “Ellips” pidi 1966. aastal klubina tegevuse lõpetama, edaspidi käidi koos kui tuttavad tuttavate juures.⁴⁷

6. Tahte- ja mõistuspärasest keelest

Paljud haritlased-kommunistid, sh. nomenklatuuri alamastme töötajad, kuulusid ühtaegu nii eesti ühiskonda kui ka impeeriumi võimupartei kohalikku organisatsiooni. Selles peitus nii süsteemi tugevus kui ka nõrkus. Esialgu domineeris veel võime ühiskonda allutada. Võib nõustuda Vene

ajaloolase S. Uljanovaga, kelle meelest “olles nomenklatuuri osa, püüdes intelligents nomenklatuurse režiimi hävitamise poole”.⁴⁸ Vastasjõud oli konservatiivne kõrgem parteiline juhtkond ja sellega seotud sõjalis-tööstuslik kõrgkiht, kes püüdis maa stagnatsiooni hinnaga säilitada oma eesõigusi. Sinna võib arvata ka kompradoorse intelligentsi õhuke se kihi. Liiduvabariikide tippjuhid üldjuhul toetasid oma Moskva ülemusi, olid nendele ustavad.⁴⁹ Karm distsipliin ei kehtinud siiski ainult ääremaade juhtkonna kohta, ka Vene Föderatsiooni alandati.

NLKP oli valdavalt kõnelnud “poliitilise tahte keeles”, kuid haritlaste kasvav jõud nii ühiskonnas kui ka parteis ootas, et õpitaks rääkima ka “ühiskondliku mõistuspära keelt”, kui kasutada Roger Chartier’ termineid.⁵⁰

Hruštšovi aastail oli tahtejõudu peetud selgelt domineerivaks, vaimset eliiti alahinnatud, intellektuaalsust ja pragmaatilist lähenemist ignoreeritud. Brežnevi valitsusaja alguse järeleandmine mõistuspärasusele oli vastuoluline ja puudulik. Selliste ideedega nagu “teaduslik juhtimine”, “sotsiaalse arengu programmid”, ukse paotamine sotsioloogiale jm. kaasnesid pidurdamismeetmed. “Tahte” ja “mõistuse” vaba konkurents oleks tähendanud partei lõhenemist, võimueliidi uuendusvõimelise osa ja vaimse eliidi (ning tema kannul intelligentsi lõviosa) lähenemist. Nii teatavasti lõpuks läkski, kuid alles pärast Brežnevi surma.

Kõrgkoolis teadusliku mõtlemisviisi omandanud ja objektiivse informatsiooni hädavajalikkust mõistvatele eesti haritlastele nomenklatuuris ja parteis teatavate karjäärivõimaluste avanemine tähendas režiimi taganemise esimest sammu. Süsteem ei

⁴⁴ A. V. Novikov, J. V. Aksjutina. Sovetskaja intelligencija, Lubjanka i Staraja ploščad´ v 1960-x 1980-x godax. – Voprosy istorii 2005, nr. 9, lk. 8; Rumjantsev kritiseeris ka intelligentsuse vastandamist rahvalikkusele ja parteilisusele, s. o. harituse (*resp.* haritlaste) halvustamist, mida oli aastakümneid rahvale sisendatud nii kirjanduse ja kunsti kui ka ideoloogiatöö abil. [Vt. lähemalt O. Kuuli. Sula ja hallad Eesti NSV-s. Kultuuripoliitikast aastail 1953–1969. Tallinn, 2002, lk. 122, 152.]

⁴⁵ Sõjajärgse põlvkonna elutee ja seda kujundavad faktorid. Toim. M. Titma. Tartu, 2001, lk. 10.

⁴⁶ U. Mereste. Toimunust ja kaasaetatust. 2. osa. Meenutusi aastaist 1964–1992. Tallinn, 2004, lk. 425.

⁴⁷ H. Grabbi. Tartu, oktoober 1968. Katkend mälestustest. – Akadeemia 2005, nr. 6, lk. 1310.

⁴⁸ Otečestvennaja istorija, lk. 330.

⁴⁹ A. M. Nekrič. Zolotoj vek nomenklatury, lk. 439.

⁵⁰ R. Chartier. Prantsuse revolutsiooni kultuurilised lätend. Varrak, 2002, lk. 238.

tahtnud ometi lasta end ümber kujundada. Ning kui rahvusliku tulu ja tööstustoodangu juurdekasv järsult langes, vastati sellele kasvava agressiivsusega. Kannatasid taas eelkõige teenistujate hulka kuuluvad inimesed, nende hulgas ka haritlased. Arreteeriti teisitimõtlejaid, Helsingi komiteedes osalejaid, baptiste, õigeusklikke, nn. sioniste, vabade ametiühingute pooldajaid jt. Brežnevi surma järel hakati süüdi mõistma ka peavalitsuste juhatajaid, ministrite asetäitjaid jt., kes kuulusid kõrgnomenklatuuri. Nende suhtes oli Brežnevi režiim olnud kannatlik ja paljulubav. Stalini totalitaarne terror ei taastunud, räägiti brežnevlikust valikulisest, roomavast terrorist. Vägivaldadoseeriti: nii palju, kui tundus hädasti tarvis olevat. Teisitimõtlemist püüti hoida teataval ohutul tasemel.⁵¹ Dissidendid suutsid rahvas äratada kriitilist meelt, kuid ilmselt vähem kui need režiimikriitikud-intelligendid, sh. kirjanikud, teadlased ja publitsistid, kes säilitasid vähemalt näilise lojaalsuse ja vältisid otseseid repressioone.⁵² Kuulumata dissidentide gruppidesse, pakkusid paljud vaimuinimesed teistsugust nägemust, hindasid ametlikust joonest erinevalt Nõukogude tegelikust. Ehkki dissidentide häält suudeti summutada ja nende mõju laiadele hulkadele pisendada, jälgis intelligentsi ärksam osa nende tegevust pingsalt.

Lisaks vanglatele ja laagritele võeti "sula-aastatega" võrreldes ulatuslikumalt kasutusele režiimi vastaste paigutamine vaimuhaiglasse, samuti väljasaatmine. Seisukohta, et Brežnevi aeg oli repressiivsem Hruštšovi omast, peavad mõned autorid siiski nostalgias tingitud eksituseks.⁵³ Uus võim oli kindlasti vähem dramaatiline ja idealistlik, kuid kaitses end vajadusel ka vägivaldselt.

Eesti haritlaskonna kasvuks ja tugevdamiseks oli brežnevlik laisavõitu režiim siiski soodsam kui selle mitmed mõeldavad alternatiivid, näiteks neohruštšovlik-voluntaristlik,

mis võis kiiresti kasvada suurvenelik-šovunistlikuks. Paraku võttis ka hilisbrežnevism ikkagi selge kursi viimasele.

7. Haritlaskond ja juhtkond

1980. aastatesse astus Eesti massiintelligentsi maana. Ometi ei kasutatud arvukat intelligentsi kõigiti otstarbekalt ja intelligentsi taastootmine ei olnud optimaalne. Kõrgharitlased ei moodustanud 1985. aastal veel isegi poolt maa juhtivast kaadrist, kuhu kuulus peaaegu 67 000 inimest. Kõrgharitlasi oli selles kõigest 29 800 ehk 44,5%. Rahvamajanduses oli nimetatud aastal hõivatud 96 500 kõrgharitlast.⁵⁴ Nii kuulus töötavatest kõrgharitlastest vaid 31% juhtide hulka. 1980. aastal oli see suhtarv olnud 33% – 79 100 hõivatud kõrgharitlasest kuulus juhtivasse kaadrisse 26 200. Aastail 1980–1985 kasvas juhtiv kaader vaid 1400 inimese võrra (2%), spetsialistide arv suurenes aga enam kui 11%.⁵⁵ Mitte eriti haritud juhtkond pidi toime tulema järjest haritumaks muutuva juhitava hulgaga. Aastail 1980–1985 kasvas diplomeeritud spetsialistide (kõrgema ja keskeriharidusega) osakaal juhtivas kaadris vaid mõne protsendi võrra (74,6-lt 78,3-le). Kuigi haritlasi oleks jätkunud, loodeti ikka veel vähekoolitatud praktikute kogemustele või arvestati nende teeneid. Praktikute inerts oli NSV Liidus tugev. See sobis üldise Brežnevi aja ideoloogiaga, mille kohaselt hinnati kauaaegset ametispüsimist ning staaži ühes asutuses ja tööpostil. Eriti kehtis see kõrgnomenklatuuri kohta, kus tabava rahvasõna järgi kaadritööd tegi inspektor Surm. Kuid see maksis ka nomenklatuuri kesk- ja teatud määral alamastmepuhul. Harry Rootsi ja Mai Vöörmanni sõnul jäi juhtiva kaadri valik ka 1980. aastate lõpul endiselt parteiehituslikuks küsimuseks. Taotlused viia kaadrireservi valik teaduslikele

⁵¹ R. Service. *A History of Modern Russia from Nicholas II to Vladimir Putin*. Harvard University Press. Cambridge Massachusetts, 2005, lk. 382.

⁵² R. Service. *A History of Modern Russia*, lk. 415.

⁵³ J. F. Hough and M. Fainsod. *How the Soviet Union Is Governed*, lk. 267.

⁵⁴ Eesti NSV rahvamajandus 1988. aastal, lk. 219, 221.

⁵⁵ H. Roots, M. Vöörmann. Eesti NSV juhtiva kaadri arengusuundi, lk. 10–11.

alustele kujutasid endast pigem kõrvalekalldumist tavapärasest praktikast.⁵⁶ Teisal on öeldud: “Vale on seisukoht, et tolleaegsed direktorid olid punased ideoloogiatöötajad, kes midagi muud ei teadnud ega osanud. Ainult ideelisuse alusel ei saanud sel ajal enam kedagi ettevõtte direktoriks määrata.”⁵⁷ Need väited ei näi hästi kokku sobivat, ehkki mõlemad kuuluvad asjatundlikele teadlastele. Tegelikult sisaldab nii üks kui teine tõtt eeldusel, et partei otsustusvõimelistes ringkondades ja mõnes Eesti NSV ministeeriumis oli maad võtmas pragmaatilisem, teaduspõhist mõtlemist väärtustav mentaliteet. Viimast tugevdas Eesti kõrgkoolide (TRÜ, TPI ja EPA) lõpetanute kasvav osakaal võimutasandil.

1980. aastate keskel märgiti ära juhtiva kaadri mõningane noorenemine. Partei linna- ja rajoonikomiteede sekretäride keskmine vanus oli 41 aastat, linnade ja rajoonide täitevkomiteede esimeestel ning nende asetäitjatel – 43 aastat. Nendes juhtgruppides oli suurenenud naiste ning rahvamajandusspetsialistide osakaal. 1986. aasta algul kuulus viimaste hulka 2/3 partei linna- ja rajoonikomiteede sekretäridest (rohkem kui pooltel neist oli lisaks spetsialistidiplomile ka kõrgem parteipoliitiline haridus). Kõrgharidus oli ka 90%-l küla- ja alevinõukogude esimeestest ning sekretäridest. Ka enamik ametiühingute vabariiklike komiteede esimeestest ja sekretäridest ning komsomoli linna- ja rajoonikomiteede sekretäridest olid rahvamajandusspetsialistid.⁵⁸ Haritlastest juhtide noorem põlvkond oli vabam stalinismi poolt inimestesse sisendatud hirmust ja kindlasti oli tal rohkem haritlastele omast kriitilist meelt.

1980. aastate keskel uuriti juhtivale ko-

hale tõusmise tõenäosust. Selgus, et keskastme juhiks tõusmisel ei etendanud eriharidus kuigivõrd olulist osa. Nii praktikutel kui ka diplomeeritud spetsialistidel, nii eestlastel kui ka teiste rahvuste esindajatel olid võrdsed võimalused kuuluda edutatute hulka. Tipp-tasemejuhtideks (asutuse või ettevõtte direktoriks) edutamisel oli selleks ajaks aga teoreetiliste teadmiste ja üldise harituse tähtsus tõusnud. Praktikul oli üle kahe korra raskem saada ettevõtte juhiks kui diplomeeritud spetsialistil. Juurdus arusaam, et tootmisjuht peab olema spetsialist. Samuti selgus, et asutuse juhiks edutati eestlasi 1,5 korda sagedamini kui teiste rahvuste esindajaid.⁵⁹ 1980. aastate keskel oli Eesti tööliklassis eestlasi 56%, teenistujate hulgas 60%, keskeriharidusega spetsialistide hulgas 62%, kõrgharidusega intelligentsis 67% ning tippjuhtide seas 76%.⁶⁰ Partei suunised, mille kohaselt juhtiva kaadri koosseis pidi senisest täielikumalt vastama rahvuslikule struktuurile, ei ennustanud eesti intelligentsile head.⁶¹

8. Võimueliidi professionaliseerumine

Tehnikateadlane Heino Ross väitis 1988. aastal, et “peaaegu kõik meie vabariigi juhtpositsioonid on inseneride käes”.⁶² Seda üldistust täpsustab Eesti NSV Ministrite Nõukogu koosseisu lähem vaatlus Jaan Toomla koostatud teatmeteoses “Valitud ja valitsenud” toodud nimekirjade ja personaalia alusel.⁶³ Personaalias on püütud anda see eri- ja tegevusala, mis oli isikul valitsusse kuulumise alguses, teadaolevalt ka lõpul.⁶⁴ Ehkki täielikku andmestikku on (eriti mitte-eestlaste ja Venemaa eestlaste

⁵⁶ H. Roots, M. Võõrmann. Eesti NSV juhtiva kaadri arengusuundi, lk. 19.

⁵⁷ K. Gerndorf. Mõtteid algusest alguseni. Tallinna Tehnikaülikool. – Jäljed. Meenutusi täiskasvanuhariduse lähiajaloost Eestis. Koost. T. Märja. Tallinn, 2000, lk. 139.

⁵⁸ H. Roots, M. Võõrmann. Eesti NSV juhtiva kaadri arengusuundi, lk. 5–6.

⁵⁹ H. Roots, M. Võõrmann. Eesti NSV juhtiva kaadri arengusuundi, lk. 21–22.

⁶⁰ H. Roots, M. Võõrmann. Eesti NSV juhtiva kaadri arengusuundi, lk. 22.

⁶¹ M. Gorbatšov. Uutmisest ja kaadripoliitikast. – Rahva Hää! 28.01.1987.

⁶² H. Ross. Üks mõte... – Tehnika ja Tootmine 1988, nr. 9, lk. 48; Nõukogude Liidu Kommunistliku Partei Keskkomitee pleenumi otsus uutmisest ja partei kaadripoliitikast. – Rahva Hää! 29.01.1987.

⁶³ Valitud ja valitsenud. Eesti parlamentaarsete ja muude esinduskogude ning valitsuste isikkoosseis aastail 1917–1999. Koost. J. Toomla. Tallinn, 1999.

⁶⁴ Valitud ja valitsenud, lk. 12.

puhul) väga raske kokku saada, iseloomustab teatmeteos siiski vabariigi võimueliiti mitmeti. Selgelt joonistuvad kaks rühma: 1) partei- ja riigitöötajad, kelle puhul ei esine ametinimetust ja eriala; 2) konkreetsema tegevusvaldkonna ja erialaga spetsialistid.

“Sula-aegses” Eesti NSV Ministrite Nõukogus (7. aprill 1955 – 24. aprill 1959) osales 37 isikut, kellest 14 (38%) on sündinud Eestis, 22 (59%) Venemaal ja üks (3%) Lätis. Viimane oli Arnold Green. Neist 22 (59%) on iseloomustatud riigitegelase või parteitöötajana (16 neist on sündinud Venemaal, 5 Eestis ja üks Lätis), majandus- ja kaubandustegelasi oli 3, transporditegelasi, juriste, tööstustegelasi, põllumajandustegelasi üks, insenere kaks. Prokuratuuritöötajaid, samuti ajakirjanikke, meedikuid (tervishoiuminister August Goldberg, kel oli Tomski Meditsiiniinstituudi haridus), pedagooge, arhitekte (Harald Arman) ja julgeolekutöötajaid oli igauhte üks.

Viimase ENSV valitsuse (27. märts 1985 – 3. aprill 1990) koosseis oli suurem ja spetsialistide poolest hoopis rikkalikum. Sellesse kuulus 75 inimest, kellest Eestis oli sündinud 52 (69%), Venemaal 16 (21%), Ukrainas 3 (4%), Valgevenes 1 (1,3%), Lätis 1, Moldaavias 1 ning ühe sünnikoht on teadmata. Riigitegelase või parteitöötajana on määratletud 17 isikut (23%). Neist on sündinud Venemaal 7, Eestis 8, Ukrainas 1, Lätis 1. Insenerina on kirjast 21 ehk 28% (neist on sündinud Eestis 14, Venemaal 4, Ukrainas 2 ja Moldaavias 1). Hariduselt ja töö iseloomult inseneridele lähedasteks võib lugeda veel viit valitsustegelast (tehnikateadlane, kaks laevandustegelast, tööstustegelane, ehitustegelane). Küllaltki arvukas grupp esindas majandus-kaubandustöötajaid, ökonomiste, rahandustegelasi: 12 inimest (16%), kellest üheksa oli sündinud Eestis, kaks Venemaal ja üks Valgevenes. Põllumajandust esindasid kaks valitsustegelast (Harald Männik, Vello Lind), keskkonna- ja looduskaitset Heino Teder ja Tiit Nuudi, kaht liiget on iseloomustatud kui juristi, kaht kui arstiteadlast, kaht kui pedagoogi, üht kui he-

liloojat (Lepo Sumera).

Kahe ENSV valitsuse võrdlusest ilmneb võimueliidi professionaliseerumine 30 viimase okupatsiooniaasta jooksul. “Sulaaja” valitsuses oli selgelt partei- ja riigiorganite tööle orienteeritud inimesi 59%, iseloomulikult oli 73% neist sündinud Venemaal – enamikus Venemaa eestlased ja venelased. Eestis sündinud oli neist vaid 23%. Tinglikult võiks ülejäänud 15 (41%) käsitleda spetsialistidena, mis aga ei tähenda, et neil kõigil olnuks kõrgharidus. Enamikul on aga olnud mingi kitsapiirilise elukutse, nad on pikemalt töötanud ka väljaspool partei- ja valitsusaparaati.

Perestroika-aja valitsust iseloomustab, et enamik sellesse kuulunuist oli sündinud Eestis. Riigi- ja poliitikategelastena on nüüd märgitud vaevalt neljandik, kuid selles grupis on Eestis ja idapoolsetes vabariikides sündinud võrdselt. Suurimaks rühmaks on tõesti insenerid, mis tunnistab H. Rossi tähelepaneku paikapidavust vähemalt okupatsiooni lõpuaegade kohta. Eriti kui arvestada, et ministrite nõukogu esimehed Bruno Saul ja Indrek Toome olid mõlemad insenerid.

EKP juhttegelastel oli enamasti üldpoliitiline parteiharidus. Näiteks olid NLKP KK Kõrgema Parteikooli haridusega Artur Vader, Konstantin Lebedev, Otto Merimaa ja Fjodor Ušanov. Vaderil oli 1972. aastast ajalookandidaadi kraad. Johannes Käbin oli õppinud Moskvas Punase Professuuri Instituudis, Leonid Lentsman lõpetas Leningradi ülikooli soome-ugri filoloogina. Spetsialistikoolitust oli elektromehhaanika instituudis saanud ka Karl Vaino, kuid hiljem õppis ta parteikoolis. Vaino Väljas oli lõpetanud TRÜ ajaloolasena ja 1973. aastast oli tal ajalookandidaadi kraad. EKP KK büroos jäid ka Stalini-järgsel ajal domineerima Venemaa eestlased ja venelased. Kui viimaste arv mõnevõrra vähenes, suurenes esimeste oma. Kohalike eestlaste positsioon ei muutunud palju. 1980. aastate alguseni oli neid büroos kõige enam veerand, enamasti aga vähem. Muutus kohalike eestlaste kasuks toimus kümnendi keskpaigas.⁶⁵

⁶⁵ T. U. Raun. *Estonia and the Estonians. Second Edition.* Hoover Institution Press. Stanford University, Stanford, California (1991), lk. 191.

NSV Liidus puudusid kutselised parlamendiliikmed – poliitikud. Ülemnõukogu saadikud jätkasid oma põhitööd – saadikutöö eest, mis suures osas oli vaid eelnevalt valmis tehtud otsuste heakskiitmine, palka ei makstud. Eesti NSV Ülemnõukogu saadikute hulgas suurenes kõrgharitlaste osakaal, ehkki esines väiksemaid tagasilangusi. Nii oli Ülemnõukogu II koosseisus (1947) kõrgharitlasi 30%, VII-s (1967) – 48,9%, VIII-s (1971) – 47,5% ja X-s (1980–1985) 51,6%.⁶⁶ Ülemnõukogu koosseis sellisena, nagu okupatsioonivõimud selle kujundasid, esindas ometi eesti intelligentsi ühekülgset ja vaimset eliiti valikuliselt. Ülemnõukokku kuulusid valitsuse liikmed, keskasutuste töötajad, kohalike nõukogude täitevkomiteede esimehed jt. Loomingulises töös silma paistnud inimestest suunati ülemnõukokku neid, kes olid ametlikult tunnustatud eeskujud. Mõned neist võisid oma positsiooni tunnetades ilmutada aeg-ajalt ka ketserlust, kuid okupatsioonivõimu teerullile see ohtlikuks takistuseks ei saanud. Teaduse ja kõrghariduse esindajatest koopteeriti neid, kellele olid usaldatud kõrged ametikohad. A. Obolonski järgi kuulusid nõukogude võimu peamiste töövõtete hulka parimate inimeste kõrvaletõrjumine ja halvimate esiletõstmine. Karjääriredelil ülesrühkijaid iseloomustas sageli printsiibitu karjerism, mida Stalini järgsetel kümnenditel enam ei püütudki varjata. Seetõttu kujutas võimutsev eliit endast tegelikult antieliiti.⁶⁷

Lõpetuseks

Vene ajaloolased on väitnud, et režiimi üheks kõige nõrgemaks lüliks oli see, mis sidus parteid ja intelligentsi.⁶⁸ Haritlaskonna massiliseks muutudes oli nimetatud vastuolu võimule ohtlikum kui kunagi varem, sest

see laienes nüüd kergemini ka juhtkonna – masside suhetele. Kõikidesse ühiskonna struktuuridesse tunginud intelligents ja rahva varasemaga võrreldes lai informeeritus oli Eesti, Läti ja Leedu ning mitmed teisedki liiduvabariigid režiimi suhteliselt vähe vägi-valdseks kokkuvarisemiseks ette valmistanud. Haritlased olid ka nomenklatuuris tekitanud otsekui keemilise reaktsiooni, mis kahandas seal pimedat sektantlust ja isolatsioonismi. Valdav osa nomenklatuurist loobus vastupanust ja laskis impeeriumil verevalamiseta põhja minna. Nomenklatuur loovutas oma positsioonid ja otsis uusi võimalusi äris, poliitikas või haritlaste töösfääris. Intelligents, kes oli kaua olnud otsekui “vaikiv teadja” – nii nimetas Heino Kiik keskkomitee seminaril parteimeeste sõnadetegemist kuulanud kunstiharitlasi⁶⁹ – näitas oma jõudu revolutsioonis ja säilitas ka rasketel 1990. aastatel põhiosas oma struktuuri.

Uurimus on tehtud sihtasutuse Eesti Teadusfond rahalisel toetusel (grant nr. 6896)

Väino Sirk

(1942)

Lõpetas Tartu Ülikooli 1970. aastal ajaloolasena. Samast aastast töötab Ajaloo Instituudis, käesoleval ajal vanemteadurina ja ajaloo osakonna juhatajana. Ajalookandidaat 1975. aastast. Peamine uurimissuund: Eesti hariduse ajalugu (kaks monograafiat kutsehariduse ajaloost 1983, 1989) ning Eesti haritlaskonna kujunemine (kaks monograafiat koos professor Toomas Karjahärmiga 1997, 2001).

⁶⁶ E. Truuväli. Valimisõigus ja valimised Eestis 1917–1980. II osa. Nõukogude valimissüsteem ja rahvasaadikute koosseis 1940–1980. Tallinn, 1986, lk. 134.

⁶⁷ A. V. Obolonskij. Čelovek i vlast', lk. 380.

⁶⁸ A. V. Novikov, J. V. Aksjutina. Sovetskaja intelligencija, lk. 3.

⁶⁹ H. Kiik. Mureaja laps. Tallinn, 1990, lk. 11.